

3-Kazus

Huquq normalari ularda mustahkamlangan qoidalarining xarakteriga qarab huquq va vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi (man qiluvchi) normalarga ajratiladi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida quyidagi normalar o'z ifodasini topgan:

- 1) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasida “Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega...”;
- 2) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 51-moddasida “Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburlirlar”;
- 3) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 58-moddasida mustahkamlab qo'yilgan “...Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmaydi”.

Vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi normalarning bir-biridan farqli jihatlarini izohlash orqali keltirilgan normalar huquq normasining qay turiga kirishini atroflicha muhokama qiling. Maskur vaziyatda ushbu berilgan kazusning yechimini topishda mavjud muommolarni javobini olishni lozim deb hisoblaymiz.

- 1) Huquq normasi nima va uning belgilari qanday?
- 2) Huquq normasining tuzilishi?
- 3) Huquq normasi qanday asoslarga ko`ra tasniflanadi?
- 4) Vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi normalar o`rtasidagi bog`liqlik?
- 5) Vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi normalarni taxlil qilamiz va savollarga javob beramiz?

Huquq normasi va uning elementlari qanday? Yurispridensiya va Davlat huquq nazariyasidan bizga ma'lumki huquq normasi, huquq tizimining barcha elementlari bilan chambarchas bog'liq bo`lib, birinchi navbatda huquq normasi huquq ijodkorlarining maxsuli (hosilasi) bo'lsa, ikkinchi tamondan esa u huquqni qo'llash jarayoni orqali amalga oshirilib, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga sollish

vositasiga aylanadi. Uchunchidan huquq normasi huquqiy munosabatlarning andozasi, modeli sifatida maydonga chiqdi.

Jamiyatda amal qiluvchi huquqiy sub'yektiv voqeylik bo'lib, u huquq normasining yig'indisidan iborat. Huquq normasi milliy huquq tizimining boshlang'ich elementi uning mazmunini tashkil qiluvchi substansiya (asos) dir. Davlat huquqiy ta'limot va amliyot huquqiy norma, uning tarifi borasida ko'plab ilmiy talqinlar yaratilgan. Huquq tizimining hech bir qismi, biron bir sohasi huquq normasi bilan bog'lanmagan holda izoxlanishi mumkin emas. Shu bois huquqiy normalar, huquqiy tizim tabiatiga hos barcha xususiyatlarni o'zida ifoda etadi. odatda adabiyotlarda, huquq normasi talab etayotgan xatti-xarakat qoidasi yoki shunday xulq-atvor faoilayatining o'lchovi sifatida tariff qilinadi. Huquq ijtimoiy munosabatlarga tasir etuvchi vosita siftida doimo muayyan xulq-atvor, xatti-xarakat qoidasi sifatida namoyon bo'ladi. U analogik (bir-biriga o'xshah) vaziyatlarda huquq subyektlar tamonidan takror-takror qo'llanishga mo'ljallangan.

Huquq normasini tasniflashda, avvalo uning ijtimoiy normalarning bir turi ekanligidan kelib chiqish lozim.

“Norma” (lotinch) so'zi qoida, aniq ko'rsatma, namuna, o'lchov manolarini anglatadi. Demak o'z-o'zidan ma'lumki norma bu qoida, namuna ko'plab ma'nolarni anglatadi. Har bir norma o'zining tarkibida biron bir xarakat, xulq atvor qoidasini jamiyatda yurish turish modelini ifodalaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 31-moddasini misol sifatida keltiradigan bo'lsak, “Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Harbir inson xoxlagan diniga etiqod qilish yoki hech qaysi dinga etiqot qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi.” Demak huquq normasi davlat tamonidan qat'iy o'rnatilgan yoki maqullangan. Bajarilishi barcha huquq subyektlar uchun majburiy bo'lgan davlatning majburlov kuchi bilan muxofazalanadigan, ximoyalanadigan huquqiy munosabat qatnashchilarining, subyektlarning huquq va majburiyatlarini o'zida mujassam etgan va aniq shakilda ifodalangan xatti-xarakat o'lchovi, mezoni yurish-turish qoidasi deb qayt etilgan. Biz xuquq normasi xaqidagi malumotlarga ega bo'ldik. Huquq normasining asosiy belgilari xaqida to'xtalib o'tamiz.

Huquq normasining idoraviy xarakterga ega ekanligi – bund huquq normasi Davlat va jamiyat irodasi, manfaat va maqsadida aks etadi.

Normativligi – bu kishilarning munosabatlari va xatti-xarakatlarini tartibga solishda namoyon bo'ladi.

Davlat bilan o'zaro bog'liqligi – bunda huquq normalari Davlat tomonidan o'rnatiladi, maqullanadi, muxofaza qilinadi, qo'riqlanadi va bekor qilinadi yoki o'zgartiriladi.

Umum majburiy axamiyatga ega ekanligi – huquq normalari huquqiy munosabat ishtirokchilari huquq subyektlariga qaratilgan bo'ladi va ushbu normalar ular tomonidan bajarilishi umum majburiy axamiyatga ega bo'ladi.

Rasmiy va shaklan aniqlikka egaligi – huquq normasi umumijtimoiy iroda sifatida davlat tomonidan o'rnatilgan rasmiy yuridik hujjatlar (normativ-huquqiy hujjatlar) shaklida ifodalanadi.

Tizimlilik – huquq normasining muayyan tarkibiy qismlarining mantiqiy, izchil va mutanosiblikda ekanligini bildiradi. Huquq normasining shu kabi asosiy belgilari mavjud xisoblanadi.

Biz endi keying savolimiz huquq normasining tuzilishini aniqlaymiz degan savolga javob beradigan bo'lsak, huquq normasi o'z ichki tuzilishiga ega, ya'ni huquq normasi mazmunan o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bir necha tarkibiy qismlardan iboratdir. Ta'kidlash lozimki, adabiyotlarda huquqiy normaning tuzilishi masalasida turlicha yondashuvlar mavjud. Lekin ko'pchilik mualliflar huquqiy normani uch yelemnt (unsur)dan iborat, degan fikrni ma'qullaydilar.

Huquq normasining tarkibiy elementlari o'rtasida o'zaro yuridik-mantiqiy bog'lanish, yuridik texnika qoidalariga asoslangan holda ifodalanish, mantiqiy izchillik hamda tizimlilik mavjud. Qolaversa, u huquqiy jihatdan umumiy mazmun asosida bir butunlikni, yaxlitlikni hosil qiladi. Biroq ular ayrim huquq sohalarida huquq normasining elementlari sifatida to'liq holatda, birgalikda uchramaydi. Bunga misol tariqasida Konstitusiyaning ta'sis etuvchi normalarida dispozisiya shaklida uchrasa, Jinoyat kodeksida ko'proq sanksiya shaklida uchrashini keltirishimiz mumkin.

Shunday qilib, huquqiy norma quyidagi uch element (qism) dan iborat:

- 1) gipoteza;
- 2) dispozisiya;
- 3) sanksiya.

Gipoteza – huquq normasining dastlabki tarkibiy yeleменти bo'lib, u ushbu huquqiy normaning qanday sharoitlarda harakatga kelishi va uning dispozisiyasi qanday sharoitlarda amalga oshishini belgilovchi hayotiy shart-sharoit va mavjud vaziyatni ko'rsatadi, ya'ni huquq normasida belgilangan xatti-harakat qanday sharoitlarda bajarilishi mumkin va lozimligini bildiradi. Gipotezada huquq normasida belgilangan qoida qay sharoitda va qay holatda hamda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi. Gipoteza huquqiy normaning bir qismi bo'lib, unda dispozisiyada ko'rsatilgan qoidaning kuchga kirishi uchun zarur bo'lgan aniq hayotiy holatlar (voqyea, harakat, hodisalar), shart-sharoitlar o'z ifodasini topadi. Misol uchun, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 22-moddasida “Fuqaroning to'liq muomala layoqati u voyaga yetgach, ya'ni 18 yoshga yetgach, to'la hajmda vujudga keladi¹”, deb yozib mustahkamlab qo'yilgan. Bu moddaga binoan fuqarolik huquqida muomala layoqati qachondan vujudga kelishi belgilangandir.

„Dispozisiya – huquq normasining navbatdagi tarkibiy yeleменти bo'lib, unda huquq subektlarining huquq va majburiyatlari belgilanadi va ularning bo'lishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlari variantlari ko'rsatiladi. Dispozisiya lotincha “disposition” so'zidan olingan bo'lib, “joylashuv”, “joylashgan”; inglizcha “disposition” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, “farmoyish”, “farmoyish berish” ma'nolarini anglatadi²”. Demak Dispozisiya huquq normasining bir qismi bo'lib, unda gipotezada ko'rsatilgan holatlar mavjud bo'lganda huquq subektlari rioya yetishlari kerak bo'lgan qoida ifodalangan bo'ladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi 22-moddasi.

² O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi.

Masalan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 24-moddasi “Yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqidir. Inson hayotiga suyoqsd qilish eng og`ir jinoyatdir”.

Ushbu huquq normadasida Gipoteza yashash insonning uzviy huquqi ekanligi, inson hayotiga suyoqsd eng og`ir jinoyat ekanligi huquq normasining dispazitsiyasi. Sangsiya esa, inson hayotiga suyoqsd qilgan shaxsga nisbatan qo`laniladigan jazo hisoblanadi.

Biz endi huquq normasining oxirgi elementiga to`xtalib o`tamiz. Sanksiya – yuridik normaning uchinchi tarkibiy yelementi bo`lib, u huquqiy norma buzilgan yoki majburiyat bajarilmagan yoxud talab yetilgan xatti-harakat sodir yetilmagan holda huquqni buzgan shaxsga nisbatan qo`llaniladigan davlat ta`sir chorasi xisoblanadi. Sanksiyaning bunday ta`rifini, odatda, yuridik fan, davlat va huquq nazariyasi beradi. Faylasuflar, shuningdek, sosiologlar sanksiya deganda, faqatgina salbiy (tanbeh, jazo) oqibatlarinigina yemas, balki ijobiy (rag`batlantirish, quvvatlash) oqibatlarni (shuningdek, insonning ijtimoiy ahamiyatga yega bo`lgan xulq-atvoridan kelib chiqadigan ijobiy oqibatlarni) ham tushunadilar. Sanksiya huquq normasining bir qismi bo`lib, unda dispozisiyada ko`rsatilgan talablarni bajarmaganlik uchun berilishi mumkin bo`lgan jazo yoki tavsiya yetilgan harakatni sodir yetganlik uchun rag`batlantirishning turi va o`lchovi ifodalangan bo`ladi.

Yuqoridagi ta`riflardan kelib chiqib, huquq normasining tarkibiy elementlari quyidagilarni o`rnatadi:

Gipoteza – dispozisiyada ko`rsatilgan qoidaning kim va qachon, qaysi sharoitda bajarishi lozimligini ko`rsatadi;

Dispozisiya yesa – bajarilishi lozim bo`lgan qoida nimadan iboratligini ko`rsatadi, u huquqiy munosabat ishtirokchilarining subektiv huquqlari va majburiyatlarining mazmunini aks ettiradi;

Sanksiya esa, huquq normasi talabini bajarmaslik oqibatlarini ko`rsatadi. Demak biz huquq normasining tuzilishini aniqlab oldik va taxlil qilib o`tdik. Bundan ko`rinib turibdiki endi keying savolimizga xam o`tsak bo`ladi deb o`ylayman.

To'xtalib o'tishimiz kerak bo'lgan keyingi savolimiz bu: Huquq normalari qanday asoslarga ko'ra tasniflanadi degan savolimizga keladigan bo'lsak, huquq normalarining ilmiy va o'quv adabiyotida turlicha tasniflari va guruhlanishlari mavjud. Tasniflash deganda biz, mantiqan o'rganilayotgan obektlarni turlar bo'yicha ma'lum bir umumiy mezonlar asosida guruhlarga ajratishni tushinamiz. Yuridik normalarni tasniflashning to'rtta mezoni mavjud bo'lib bular quyidagi:

- 1) ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish funksiyalari;
- 2) huquqiy tartibga solish predmeti;
- 3) huquqiy tartibga solish metodi;
- 4) normani ifodalash shakli. Bulardan tashqari, ayrim olimlar yana boshqa asoslarga ko'ra tasniflaydilar kabilardan iboratdir.

Huquq normalari tasniflash fan yuzasidan xam, jamiyat xayoti uchun xam juda muhim xisoblanadi va ular quyidagilar:

1. Subyektlari ko'ra:
 - 1) Umumiy normalar
 - 2) Maxsus normalar.
2. Ta'sir etish miqyosiga ko'ra:
 - 1) Umumiy harakatdagi normalar
 - 2) Mahalliy miqyosdagi normalar
 - 3) Lokal normalar.
3. Amal qilish muddatiga ko'ra:
 - 1) Doimiy normalar
 - 2) Vaqtinchalik normalar.
4. Huquqiy tartibga solish usuliga ko'ra:
 - 1) Imperativ normalar
 - 2) Dispozitiv normalar
 - 3) Tavsiya etuvchi normalar
 - 4) Rag'batlantiruvchi normalar.
5. Huquqiy tartibga solish predmetiga ko'ra:
 - 1) Konstitutsiyaviy huquq normalar

- 2) Fuqarolik huquqi normalari
- 3) Fuqarolik-prosessual huquqi normalari
- 4) Jinoyat huquqi normalari
- 5) Oila huquqi normalari
- 6) Ma'muriy huquq normalari va boshqalar.
6. Huquq normasi elementlarining aniqlik darajasiga ko'ra:

- 1) Mutloq aniq normalar
- 2) Nisbiy aniq normalar
- 3) Muqobil normalar.

7. Huquq tizimidagi roli va o'rni bo'yicha:

- 1) Ta'sis etuvchi normalar
- 2) Tartibga soluvchi normalar
- 3) Qo'riqlovchi normalar
- 4) Deklarativ normalar
- 5) Ta'minlovchi normalar
- 6) Definitiv normalar
- 7) Kollizion normalar.

8. Huquq normalarining harakteriga ko'ra:

- 1) Huquq va vakolat beruvchi normalar
- 2) Majburiyat yuklovchi normalar
- 3) Man (taqiqlovchi) qiluvchi normalar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, huquq normalarining turlicha tasniflari mavjud bo'lib, ko'p hollarda ilmiy va o'quv adabiyotida huquqshunos olimlar tomonidan yuqorida ko'rganimizdek, mustahkamlangan qoidalar xarakteriga qarab tasniflashadi. Bu normalar:

- 1) Huquq va vakolat beruvchi normalar
- 2) Majburiyat yuklovchi normalar
- 3) Man (taqiqlovchi) qiluvchi normalardir.

Biz aniqlab olgan oxirgi muammoga to'xtalib o'tamiz. Vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi normalarning bir-biridan farqli jihatlari

nimalardan iboratligini taxlil qilib, kavzusdagi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 29-moddasi, 51-moddasi va 58-moddalarida berilgan normalarini huquq normasining qaysi turiga kirishini aniqlaymiz.

Huquq va vakolat beruvchi normalar - ya'ni huquq subyektiga qanday harakatlarni sodir etish mumkinligini ko'rsatuvchi normalar bo'lib, huquq subyektiga nimalar qilishga ruxsat berilganligini ko'rsatadi. Misol uchun, biz to'xtalib o'tadigon O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasida berilgan huquq normasi huquq va vakolat beruvchi normalar turiga kiradi. Ushbu huquq normasiga ko'ra: "Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega³" deb belgilab qo'yilgan. Bunda yozilishicha xar bir O'zbekiston Respublikasi fuqarosi fikrlash, erkin so'zlash va xoxlagan diniga etiqod qilish erkinligi belgilangan xisoblanadi. Majburiyat yuklovchi normalar - ya'ni qanday harakatlarni sodir etish lozimligini ko'rsatuvchi normalar bo'lib, huquq subyektiga ma'lum bir majburiyatni yuklashini tushinamiz. Misol uchun bizning kavzusdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 51-moddasidagi huquq normasiga qaraydigon bo'lsak, "Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburlar⁴" deb belgilab qo'yilganini ko'ramiz. Ushbu huquq normasidan ko'rishimiz mumkinki, bu norma xar bir insonga qanday harakatlarni sodir etish lozimligini va shu harakatida qanday munosabatlarga kirishishi kerakligini bizga ko'rsatib turganini ko'rishimiz mumkin.

Man qiluvchi normalar - ya'ni huquq subyektiga muayyan xatti-harakatlarni sodir etishini man qilib qo'yuvchi normalar bo'lib, bu huquq normalari insonga o'z harakatlari davomida zid harakatlardan o'zini tiyishi va shu zid xarakatlarni qilimaslik kerakligini ko'rsatib turadi. Misol uchun, biz to'xtalishimiz kerak bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 58-moddasida belgilab qo'yilgan huquq normasiga binoan "Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga

³ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 29-moddasi.

⁴ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 51-moddasi.

yo'l qo'yilmaydi⁵” deb belgilab qo'yilgan. Bu huquq normasiga ko'ra, bir subyekt ikkinchi bir subyektning faoliyatiga aralashmasligiga, ikkinchi bir subyekt birinchi yoki boshqa bir subyektning faoliyatiga aralashmaslikni hamda bunday harakatlardan o'zini to'xtatishi kerakligi va shu xarakatlarni bajarmasligi kerakligini ko'rsatadi.

⁵O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 58-moddasi.

Xulosa

Maskur vaziyatda huquq normasi Davlat tamonidan o`rnatiladi yoki qabul qilinadi. Jamiyatning barcha a`zolari huquqiy munosabat ishtirokchilari huquq subyektlarini qonun asosida yashashni ta'minlaydigan, ularning majburiyatlarini, huquqlarini o`zida mujassam etgan, aniq shaklda ifodalangan yurish turish qoidalarini hisoblanadi. Shu maqsadda huquq normasi o`z atrofida vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va manqiluvchi elementlarni o`zida jamlagan.

Huquq normasi ularda mustahkamlangan qoidalarining xarakteriga qarab, taxlil qilinganda takitlab o`tganimizdek, huquq va vakolat beruvchi normalar huquq subyektlariga qanaday xarakatlarni amalga oshirish mumkinligini belgilab qo`ysa. Majburiyat yuklovchi normalar esa, qanday xarakatlarni sodir etishi mumkinligini ko`rsatadi. Man qiluvchi yaniy taqiqlovchi norma esa, qanday xarakatlarni sodir etishi mumkin emasligi va shunday xarakatlardan o`zini to`xtatishi kerakligini belgilaydi. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasining 29-moddasi huquq normasining huquq va vakolat beruvchi norma turiga, 51-moddasi esa, majburiyat yuklovchi normalar turiga, 58-moddasi man qiluvchi va taqiqlovchi moddalar turiga kiradi deb hisoblayman.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1) Sh. Sadullayev Davlat va huquq nazariyasi.
- 2) X. Odilqoriyev Davlat huquq nazariyasi.
- 3) N. Azizov Davlat va huquq nazariyasi.
- 4) O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi
- 5) O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi